

Primljeno / Received
03-11-2014 / 2014-11-03

Prihvaćeno / Accepted
07-02-2017 / 2017-02-07

**Nikola Glamuzina
Ivan Madžar
Jelena Putica**

Regionalni aspekt suvremenoga turističkoga razvoja Bosne i Hercegovine

Regional aspects of modern tourism development of Bosnia and Herzegovina

U članku su predstavljeni rezultati istraživanja geografske dimenzije suvremenoga turističkoga razvoja Bosne i Hercegovine na razini turističkih regija i općina koje tvore svaku regiju. Za potrebe ovoga rada napravljena je nova turističkogeografska regionalizacija Bosne i Hercegovine, a stupanj turističkoga razvoja analiziran je korištenjem dostupnih pokazatelja turističkoga prometa. Metodološki je pristup utemeljen na GIS analizi pomoću koje je izdvojeno pet stupnjeva turističke razvijenosti općina koje tvore pojedinu turističku regiju. Istraživanje pokazuje značajno odstupanje Hercegovine u odnosu na ostale turističke regije. To je posljedica valorizacije samo maloga broja hercegovačkih turističkih potencijala kao i turističkoga povezivanja sa susjednim hrvatskim primorjem. S druge strane, ostale regije obilježava vrlo slaba valorizacija brojnih turističkih potencijalnih faktora. Osim na državnoj razini koncentracija turističkoga prometa opaža se i na regionalnoj razini uslijed značajnijega turističkoga razvoja iznimno maloga broja odredišta.

Ključne riječi: razvoj turizma, turizam, regije, GIS analiza, Bosna i Hercegovina

The article presents the results of research of the geographic dimensions of contemporary tourism development of Bosnia and Herzegovina, at the level of tourism regions and municipalities that make up each region. For the purpose of this paper, a new tourism regionalisation of Bosnia and Herzegovina was created, and the level of tourism development was analysed using available tourism flow indicators. The methodological approach was based on GIS analysis, which served as a tool for allocating five levels of tourism development in communities that make up a particular tourism region. The survey showed a significant disparity in Herzegovina when compared to other tourism regions. This is the result of valorisation of a small number of Herzegovinian tourism potentials, as well as tourism connections with the neighbouring Croatian coast. On the other hand, other regions are characterised by very low valorisation of potential tourism factors. In addition to the national level, the concentration of tourism flow has been observed on the regional level due to significant tourism development of a small number of destinations.

Key words: tourism development, tourism, region, GIS analysis, Bosnia and Herzegovina

Uvod

Geografska je neujednačenost jedna od glavnih značajka suvremenoga turističkoga razvoja. Ona se može primijetiti kako na državnoj (regionalnoj) razini tako i unutar samih turističkih regija. Geografska koncentracija turističkoga prometa unutar jedne ili maloga broja turističkih regija obilježje je gotovo svih turistički razvijenih zemalja svijeta (Curić i dr., 2013). S druge se strane postavlja pitanje koliko je geografska neujednačenost turizma značajka zemalja koje ne ulaze u skupinu turistički najrazvijenijih na svijetu. Upravo je to tema ovoga istraživanja, provedena na primjeru Bosne i Hercegovine, jedne od zemalja koje bilježe umjereni turistički promet. Cilj je istraživanja utvrditi u kojoj je mjeri geografska neujednačenost značajka turističkoga razvoja na regionalnoj razini te unutar samih turističkih regija.

Kao posebna polazišta ovoga istraživanja mogu se izdvojiti tri hipoteze, točnost kojih će biti utvrđena na kraju. One su izdvojene na osnovi poznavanja geografske dimenzije turističkoga razvoja turistički razvijenih zemalja, kao i onih koje još uvijek nisu dosegle značajniju razinu turističke valorizacije. Prva hipoteza polazi od tvrdnje da je neujednačenost jedna od glavnih geografskih značajka turističkoga prometa u Bosni i Hercegovini na državnoj razini. Druga je utemeljena na tvrdnji kako se unutar samih turističkih regija mogu zamijetiti procesi koncentracije i polarizacije turističkoga prometa, baš kao i u turistički razvijenim zemljama. Treća je hipoteza postavljena u obliku pitanja: kakvim potencijalnim turističkim faktorima za budući turistički razvoj raspolažu pojedine bosanskohercegovačke turističke regije?

Dosadašnja istraživanja koja se bave složenijom kvantitativnom analizom turističkoga prometa u Bosni i Hercegovini su rijetka, dok geografskih radova u kojima se primjenjuje GIS analiza zasad uopće nema. Sličan je metodološki pristup do sada primijenjen prilikom istraživanja suvremenih razvojnih tendencija turističkih regija u Hrvatskoj (Curić i dr., 2012). Radovi koji se bave problemom turističke regionalizacije Bosne i Hercegovine

Introduction

Geographical disparities are one of the main features of modern tourism development. They can be seen both at the national (regional) level and within each tourism region. The geographic concentration of tourism flow within a single or small number of tourism regions is a characteristic of almost all countries with developed tourism (Curić et al., 2013). On the other hand, there is a question of the extent to which such geographical disparities of tourism exist in countries that are not among the most important tourism destinations in the world. This is precisely the theme on which this study was conducted, using the example of Bosnia and Herzegovina, one of many countries with a moderate flow of tourism. The goal of the research was to determine the extent to which geographic imbalance is a feature of tourism development at the regional level, as well as within individual tourism regions.

As a specific starting point of the study, three hypotheses were put forth, the accuracy of which will be determined at the end. They were based on previous knowledge of the geographic dimension of tourism development in countries with a strong tourism economy, as well as those that have not yet reached a significant level of tourism valorisation. The first hypothesis was based on the fact that this imbalance is one of the main geographic features of tourism flow in Bosnia and Herzegovina at the national level. The second was based on the claim that it is possible to discern the processes of concentration and polarisation of tourism inside a tourism region, just like in countries with more-developed tourism. The third hypothesis was set in the form of a question: what kind of potential tourism factors do the tourism regions of Bosnia and Herzegovina have for future tourism development?

Previous research that deals with complex quantitative analyses of tourism flow in Bosnia and Herzegovina is rare, and geographic papers in which GIS analysis is applied are currently non-existent. A similar methodological approach was applied in one study of modern development tendencies in tourism regions of Croatia (Curic et al., 2012). Papers that address the problem of tourism regionalisation of Bosnia and Herzegovina, from the

s geografskoga aspekta još uvijek su rijetki pa ih stoga valja posebno izdvojiti. S obzirom na predispozicije za pojedine oblike turizma pojedini autori izdvajaju tri regije: Peripanonsku Bosnu, Planinsko-kotlinsku Bosnu i Nisku Hercegovinu (Musa, 2006). Uzimajući reljef kao kriterij regionalizacije, na području Bosne i Hercegovine izdvojene su tri glavne reljefne cjeline koje se ujedno poklapaju s glavnim turističkim regijama: Primorsko-hercegovačka, Planinsko-kotlinska i Posavsko-podrinjska (Nurković, 2006). S druge strane, polazeći od šest elemenata turističkoga proizvoda (turističkih usluga, turističkih informatora, turističkih manifestacija, turističkih objekata, turističkih doživljaja, smjerova turističkih kretanja) kao kriterija turističkogeografske regionalizacije, izdvojeno je 13 bosanskohercegovačkih rejonu: Banjalučki, Bihaćki, Dobojski, Istočnohercegovački, Jugozapadnobosanski, Mostarski, Podrinjski, Posavski, Primorski, Sarajevski, Travnički, Tuzlanski i Zapadnohercegovački (Bidžan, 2014). Također postoje analize Bosne i Hercegovine s gledišta dominantnih oblika turizma u pojedinoj općini (Bidžan i Gekić, 2015). Suvremena su geografska istraživanja turizma u Bosni i Hercegovini, kako među domaćim tako i među inozemnim geografima, uglavnom usmjerena na analizu potencijalnih atraktivnih faktora. Pritom se poseban naglasak stavlja na mogućnosti razvoja ruralnoga turizma na nacionalnoj (Šećibović i Bidžan, 2010), regionalnoj (Nurković i dr., 2006; Temimović i Jahić, 2010) ili lokalnoj razini (Barišić, 2009), dok se manja pozornost pridaje drugim oblicima turizma (Kulašin, 2009), kao što su agrarni (Džeko, 2014), rekreacijski (Nezirović, 2014) ili urbani (Žunić, 2014). Čak se i same analize pojedinih odredišta, bilo da je riječ o regijama (Milićević, 2009), turističkim područjima srednje veličine (Hrelja, 2014), manjim turističkim odredištima (Temimović, 2009) ili prometnim koridorima (Bjeljac i Štrbac, 2009) temelje na potencijalnim atraktivnim prirodnim faktorima. Osim njih postoje i analize značenja Hrvatske (Glamuzina, 2009) i Slovenije (Kerma i Koderman, 2009), kao važnih emitivnih zemalja, za suvremeni turistički razvoj Bosne i Hercegovine. Uloga slovenskoga emitivnoga tržišta također je dodatno analizirana i to sa stajališta organiziranih agencijskih putovanja (Koderman i Kerma, 2010).

geographic point of view, are still rare and as such should be singled out. Given the predisposition for certain forms of tourism, some authors have distinguished three regions: peri-Pannonian Bosnia; mountainous Bosnia; and Lower Herzegovina (Musa, 2006). Starting from relief as the criterion of regionalisation, there are three main regions in Bosnia and Herzegovina which also coincide with the main tourism regions: littoral Herzegovina; mountainous Bosnia; and the Sava-Drina River basins (Nurković, 2006). On the other hand, according to the six elements of the tourist product (tourist services, tourist information, tourist events, tourist facilities, tourist experiences, and tourist routes) as criteria of regionalisation, there are 13 regions: the Banja Luka region; the Bihać region; the Doboj region; East Herzegovina; southwest Bosnia; the Mostar region; the Drina basin; the Sava region; the littoral; the Sarajevo region; the Travnik region; the Tuzla region; and West Herzegovina (Bidžan, 2014). There are also analyses of Bosnia and Herzegovina from the perspective of the dominant form of tourism in each municipality (Bidžan and Gekić, 2015). Contemporary geographic research of tourism in Bosnia and Herzegovina, among both domestic and foreign geographers, has been primarily focused on the analysis of its attractive tourism factors. In doing so, special emphasis has been placed on the possibilities for development of rural tourism on the national (Šećibović and Bidžan, 2010), regional (Nurković et al., 2006; Temimović and Jahić, 2010), or local levels (Barišić, 2009), while less attention has been given to other forms of tourism (Kulašin, 2009), such as agro tourism (Džeko, 2014), and recreational (Nezirović, 2014) or urban tourism (Žunić, 2014). Even the very analyses of the destination, whether be it a region (Milićević, 2009), medium-sized tourism areas (Hrelja, 2014), smaller destinations (Temimović, 2009), or traffic corridors (Bjeljac and Štrbac, 2009) were based on analysis of attractive natural factors. Besides these, there have also been analyses of the roles of Croatia (Glamuzina, 2009) and Slovenia (Kerma and Koderman, 2009) in modern tourism development of Bosnia and Herzegovina. The role of the Slovenian emitting markets has also been analysed from the point of view of organised travel agency tours (Koderman and Kerma, 2010).

Metodološki pristup

Metodološki je pristup u ovom istraživanju utemeljen na GIS analizi korištenjem dostupnih statističkih podataka o turističkom prometu bosanskohercegovačkih općina: broja turističkih dolazaka (domaćih i međunarodnih) te broja turističkih noćenja (domaćih i međunarodnih). Također je uzet u obzir broj turističkih postelja kao pokazatelj turističkih kapaciteta te dva pokazatelja opterećenosti prostora (broj turističkih dolazaka po stanovniku općine i po jedinici površine).

Prilikom same analize turističkoga razvoja Bosne i Hercegovine korišteni su službeni podaci Federalnoga zavoda za statistiku iz Sarajeva i Republičkoga zavoda za statistiku iz Banje Luke. Prikupljeni podaci na općinskoj razini (pri čemu, naravno, treba uzeti u obzir činjenicu da jedan manji dio općina uopće ne registrira turistički promet na svom području) poslužili su kao podloga za GIS analizu. Riječ je o sljedećih pet pokazatelja:

1. broj domaćih turističkih dolazaka
2. broj međunarodnih turističkih dolazaka
3. broj domaćih turističkih noćenja
4. broj međunarodnih turističkih noćenja
5. broj turističkih postelja

Tim su pokazateljima pridodana još dva koja su izračunata pomoću postojećih podataka, a koja pokazuju opterećenost prostora:

1. broj turističkih dolazaka po stanovniku
2. broj turističkih dolazaka po jedinici površine općine (km²)

Prema tome, svaka je općina u kojoj postoji turistička statistika imala određenu brojčanu vrijednost za svaki od navedenih sedam pokazatelja. Upravo na osnovi brojčane vrijednosti pojedina ga pokazatelja svaka je općina svrstana u jedan od pet razreda koji pokazuju stupanj turističke razvijenosti:

1. vrlo nizak
2. nizak
3. umjeren
4. visok
5. vrlo visok

Methodological Approach

The methodological approach in this research was based on GIS analysis of available statistical data of tourism flow in municipalities of Bosnia and Herzegovina: the number of tourist arrivals (domestic and international); and the number of tourist overnight stays (domestic and international). The number of tourist beds (as an indicator of tourism capacities) has also been analysed, as have two further indicators of tourism pressure (number of tourist arrivals per capita and number of tourist arrivals per surface of community (km²)).

The starting point of the analysis of tourism development of Bosnia and Herzegovina was the official data from the Federal Statistical Office in Sarajevo and the Republic Statistical Office in Banja Luka. The data collected at the level of communities (it should be noted that a small portion of communities do not record the tourism flow in their areas) were used as the basis for GIS analysis. There were five principal indicators:

1. Number of domestic tourist arrivals
2. Number of international tourist arrivals
3. Number of domestic tourist overnight stays
4. Number of international tourist overnight stays
5. Number of tourist beds

Two additional indicators which show tourism pressure were calculated using the existing data:

6. Number of tourist arrivals per capita
7. Number of tourist arrivals per surface of community (km²)

Therefore, each community, based on the official statistical data on tourism, received a specific numerical value for each of the seven indicators. On the basis of the numerical values of every indicator, each community was classified into one of five classes that show the level of tourism development:

1. Very low
2. Low
3. Moderate
4. High
5. Very high

Naravno, postavlja se pitanje načina na koji su određene granice između tih pet razreda tj. brojčane vrijednosti koje predstavljaju granične parametre između razreda. Granice između razreda određene su primjenom Jenksove metode prirodnih razreda prilikom GIS analize. Riječ je o najpoznatijoj metodi optimizacije kojom se određuju granice među razredima minimiziranjem zbroja odstupanja unutar svakoga razreda. Jenksova metoda postavlja granice na onim mjestima gdje postoje relativno veliki skokovi u brojčanim vrijednostima. Kao rezultat toga ona daje objektivniji zbirni prikaz prostorne varijabilnosti. Budući da se tom metodom stavljaju u međusobni odnos same prostorne jedinice (u ovom je slučaju riječ o općinama), Jenksova je metoda posebno pogodna za uočavanje procesa polariziranoga turističkoga razvoja kao i geografske raspodjele turističkoga prometa.

Na kraju opisane GIS analize svaka je općina svrstana u zasebni razred za svaki od sedam navedenih pokazatelja, tj. svakoj je općini dodijeljen odgovarajući stupanj razvijenosti (opisan brojčanim vrijednostima u rasponu od jedan do pet) za svaki od sedam pokazatelja. Na osnovi sedam vrijednosti izračunata je aritmetička sredina, čime je svaka općina stavljena u jedan od pet navedenih razreda turističke razvijenosti. Opisanim je postupkom npr. jedna općina u pogledu prvoga pokazatelja (broj turističkih dolazaka) mogla ući u razred 4 (visoki stupanj razvijenosti – vrijednost, tj. ocjena 4), dok je istovremeno po vrijednosti drugoga pokazatelja (broj međunarodnih turističkih dolazaka) mogla biti u drugom razredu (nizak stupanj – ocjena 2); na taj je način svaka općina, na osnovi pripadnosti određenom razredu, dobila brojčanu vrijednost, tj. ocjenu za svaki od sedam pokazatelja. Određivanjem aritmetičke sredine za tih sedam vrijednosti, tj. ocjena dobivena je konačna vrijednost u rasponu od 1,00 do 5,00 na osnovi koje je svaka općina uvrštena u jedan od pet razreda ukupne turističke razvijenosti.

Rezultati istraživanja

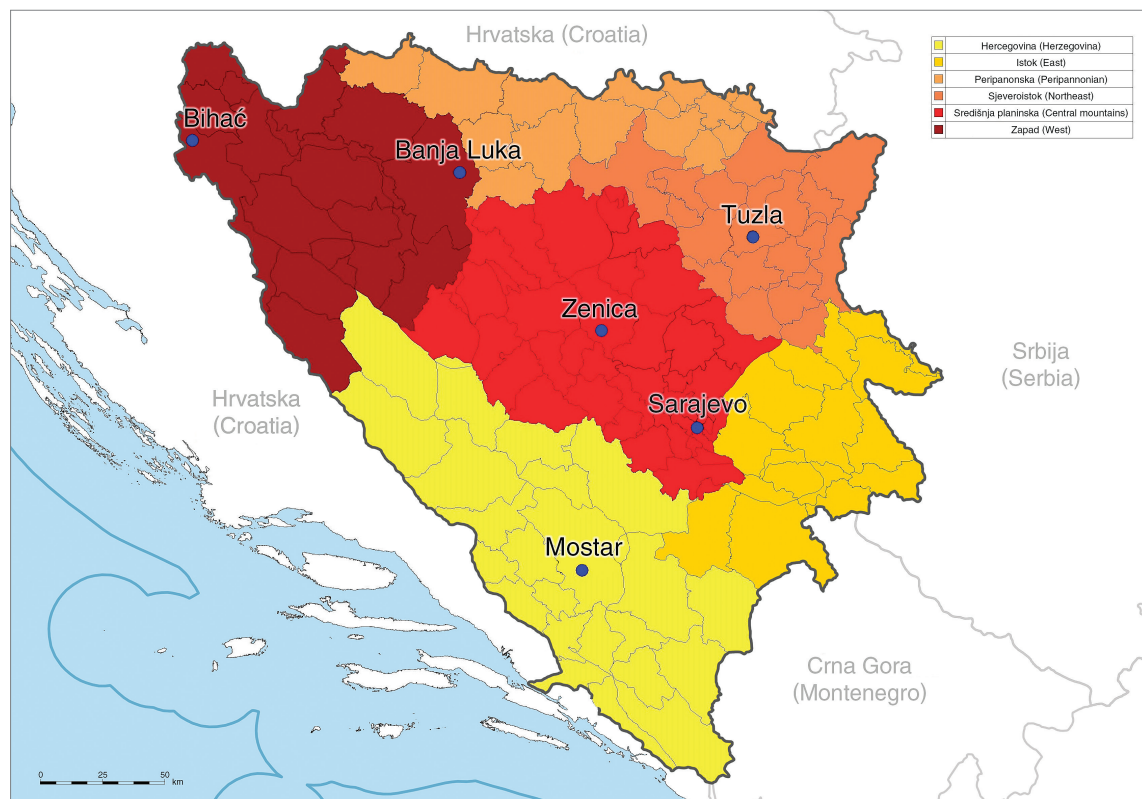
Sve su bosanskohercegovačke općine, bez obzira na stupanj turističke razvijenosti, svrstane u jednu od šest turističkih regija. Budući da jedan dio općina ne bilježi turističku djelatnost na svom

There is also the question of determining the boundaries between these five classes, i.e. determining the numerical values representing the boundaries between the parameters of the classes. The boundaries between the classes were determined using the Jenks method of natural breaks during GIS analysis. It is the best known method of optimisation, which determines the boundaries between classes by minimizing the sum of the deviations within each class. The Jenks method sets boundaries on those places where there are relatively large jumps in numerical values. As a result, it provides a more objective summary view of spatial variability. Since this method juxtaposes the same spatial units (in this case communities), the Jenks method is particularly suitable for detecting the process of polarised tourism development, as well as the geographic distribution of tourism flow.

At the end of the described GIS analysis each community was put into one of the five classes for each of the seven mentioned indicators, i.e. each municipality was assigned to the appropriate level of development (described by numerical values in the range of 1.00 to 5.00) for each of the seven indicators. Based on the values of the seven indicators, the arithmetic mean was calculated for every community. The values of the arithmetic mean placed each community into one of the five classes of tourism development. For example, a community could enter class 4 (high level of development – value or grade 4), based on the values of the first indicator (number of tourist arrivals), while, at the same time, the value of another indicator (e.g. number of international tourist arrivals) could be in the second class (low level – grade 2): in such a way each community was put into a particular class and given a numeric value, i.e. a rating for each of the seven indicators. By determining the arithmetic mean of the seven values, the final value ranging from 1.00 to 5.00 was obtained – that final value was the basis for assigning each community into one of the five classes of overall tourism development.

Results of the Research

All the communities of Bosnia and Herzegovina, regardless of the current level of tourism development, were placed into one of the six tourism regions. Since a share of communities do not record tourism activities

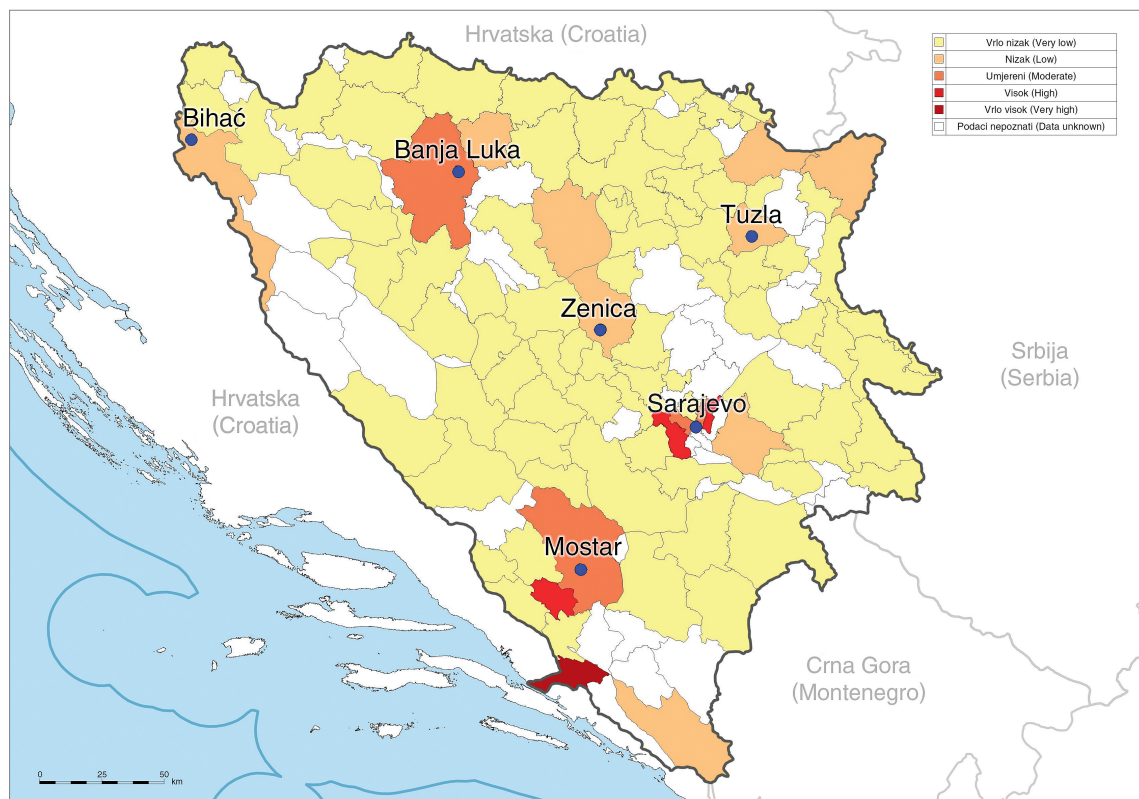
Sl. 1. Turističke regije
Fig. 1 Tourism regions

području, nije bilo moguće napraviti regionalizaciju koja bi polazila od samih rezultata turističke valorizacije. S druge strane, izrazito veliko značenje prirodnih atraktivnih faktora ide u prilog regionalizaciji koja bi ponajprije polazila od prirodnih obilježja. Na tom je principu izdvojeno šest turističkih regija: Hercegovina, Istok, Sjeveroistok, Peripanonska regija, Središnja planinska regija, Zapad (sl. 1).

Rezultati GIS analize pokazuju izrazitu koncentraciju turističkoga prometa u dvije zone: prva je u Hercegovini (Neum, Čitluk, Mostar), a druga u Središnjoj planinskoj regiji (Sarajevo i okolica). Kao sekundarna žarišta moguće je izdvojiti po jedno područje u regiji Sjeveroistok (općine Bijeljina, Tuzla i Brčko), Središnjoj planinskoj regiji (općine Teslić i Zenica) te u regiji Zapad (Banja Luka i Bihać). Ta su tri područja, s izuzetkom Banje Luke, na razini niskoga turističkoga razvoja te još uvijek znatno zaostaju za određitim iz prve skupine (sl. 2).

in their areas, it was not possible to create a regionalisation that would have the result of tourism valorisation, as a main principle of regionalisation. On the other hand, the major importance of natural attractive factors is in favour of regionalisation, which would have natural features as the starting point. On this principle, six tourism regions were defined: Herzegovina; the east; the northeast; the peri-Pannonian region; the central mountains region, and the west (Fig. 1).

The results of GIS analysis showed a significant concentration of tourism flow in two zones: the first is in the region of Herzegovina (the communities of Neum, Čitluk, and Mostar); and the second is in the central mountains region (Sarajevo and its vicinity). As secondary zones, one area in the northeast can be singled out (the communities of Bijeljina, Tuzla and Brčko), one in the central mountains region (the communities of Teslić and Zenica), and one in the west (Banja Luka and Bihać). These three areas, with the exception of Banja Luka, had a low level of tourism development, still far behind those of the first group (Fig. 2).

Sl. 2. Stupanj turističke razvijenosti općina
Fig. 2 Level of tourism development of communities

Na državnoj je razini uočljiv periferan položaj hercegovačkoga turističkoga područja te više centralna položenost sarajevskoga turističkoga žarišta. Također se može opaziti kako ta dva turistička područja nisu znatnije međusobno udaljena te ih razdvajaju jedino dvije općine niskoga turističkoga razvoja smještene na neretvanskom koridoru. Kada se te dvije glavne zone najjačega turističkoga razvoja promatraju zajedno s navedena tri područja niskoga stupnja razvoja, dobiva se predodžba o znatno ujednačenijem razmještaju glavnih turističkih žarišta. Naravno, treba uzeti u obzir da se sekundarna žarišta, na niskom stupnju turističkoga razvoja, još uvijek ne mogu staviti u istu razinu s onima na visokom i vrlo visokom stupnju razvoja. S druge se strane uočava nedostatak turistički značajnijih područja u regiji Istok, u Peripanonskoj regiji, kao i u središnjim i istočnim dijelovima regije Zapad.

Analiza turističkoga razvoja na državnoj razini pokazuje potpunu dominaciju Hercegovine, na koju otpada više od polovice turističkoga prometa

At the state level, the peripheral position of the Herzegovina tourism region was evident, as well as the more central position of the Sarajevo tourism area. It could also be noted that there was no significant distance between the two tourism areas: they were separated only by two communities, of low tourist development, located in the Neretva river corridor. When these two main zones, of the highest level of tourism development, were observed together with the three areas of low-level development, it was possible to get an image of a far more balanced distribution of main tourism areas. Of course, it should be taken into consideration that the secondary tourism areas, at a low level of tourism development, still cannot be put into the same range as those at high and very high levels. On the other hand, there was a lack of major tourism areas in the east region, the peri-Pannonian region, as well as in the central and eastern parts of the west region.

The analysis of tourism development at the national level showed the complete dominance of Herzegovina, which accounted for more than half of the tourism

Tab. 1. Postotni udjeli pojedinih turističkih regija u ukupnom turističkom prometu 2014.
Tab. 1 Principal regional tourism indicators of Bosnia and Herzegovina in 2014

Regija / Region	1	2	3	4	5	6	7
Hercegovina / Herzegovina	174 573	962 643	352 710	2 024 514	25 012	2,47	86,6
Istok / The East	33 165	19 385	77 684	49 716	1162	0,26	7,8
Sjeveroistok / The Northeast	51 129	40 825	87 785	66 862	3595	0,11	15,3
Peripanonska / The Peri-Pannonian	19 927	17 921	36 505	36 706	1874	0,05	7,4
Središnja Planinska / The Central Mountains	115 153	290 813	273 726	608 801	13 094	0,34	39,1
Zapad / The West	56 485	53 197	81 739	93 252	4193	0,15	11,1
BiH Ukupno / B&H Total	450 432	1 384 784	910 149	2 879 851	48 930	0,48	35,8

- 1 – broj domaćih turističkih dolazaka / domestic tourist arrivals,
2 – broj međunarodnih turističkih dolazaka / international tourist arrivals,
3 – broj domaćih turističkih noćenja / domestic tourist nights,
4 – broj međunarodnih turističkih noćenja / international tourist nights,
5 – broj turističkih postelja / tourist beds,
6 – broj turističkih dolazaka po stanovniku / arrivals per inhabitant,
7 – broj turističkih dolazaka po km² / arrivals per km².

Izvor / Source: 1., 2.

i turističkih smještajnih kapaciteta (tab. 1). Pri tom je bitno istaknuti potpunu prevlast hercegovačke regije u pogledu međunarodnoga turizma jer na nju otpada oko 2/3 međunarodnih turističkih dolazaka i međunarodnih turističkih noćenja. Hercegovina prednjači i po broju dolazaka i noćenja domaćih turista: gotovo dvije petine domaćih dolazaka i noćenja otpadaju upravo na tu regiju. S obzirom na ukupnu turističku razvijenost Hercegovinu slijedi Središnja planinska regija s udjelima u rasponu od 20 % do 30 %, ovisno o pokazatelju (tab. 2). Kada se te dvije regije promatraju zajedno, tada se dobiva potpunija slika o zaostajanju u turističkom razvoju ostalih četiriju turističkih regija. Ta je polarizacija u turističkoj razvijenosti između regija naglašena i kod raspodjele turističkih postelja. Naime, na Hercegovinu otpada malo više od polovice ukupnoga broja turističkih postelja u Bosni i Hercegovini, a na Sre-

flow and accommodations (Tab. 1). It is important to note the supremacy of Herzegovina in terms of international tourism, because it accounted for about two-thirds of international tourist arrivals and international tourist overnight stays. Herzegovina also led in the category of the number of arrivals and overnight stays of domestic tourists: almost two-fifths of domestic arrivals and overnight stays were registered in this region. Regarding overall tourism development, Herzegovina was followed by the central mountains region, with shares that ranged from 20% to 30%, depending on the indicator (Tab. 2). When these two regions were observed together, it was possible to get a better understanding of tourism underdevelopment of the other four tourism regions. Such polarisation in tourism development was also visible in the distribution of tourist beds. Specifically, Herzegovina registered a little more than half of the total number of tourist beds in Bosnia and Herzegovina, while the share of the central moun-

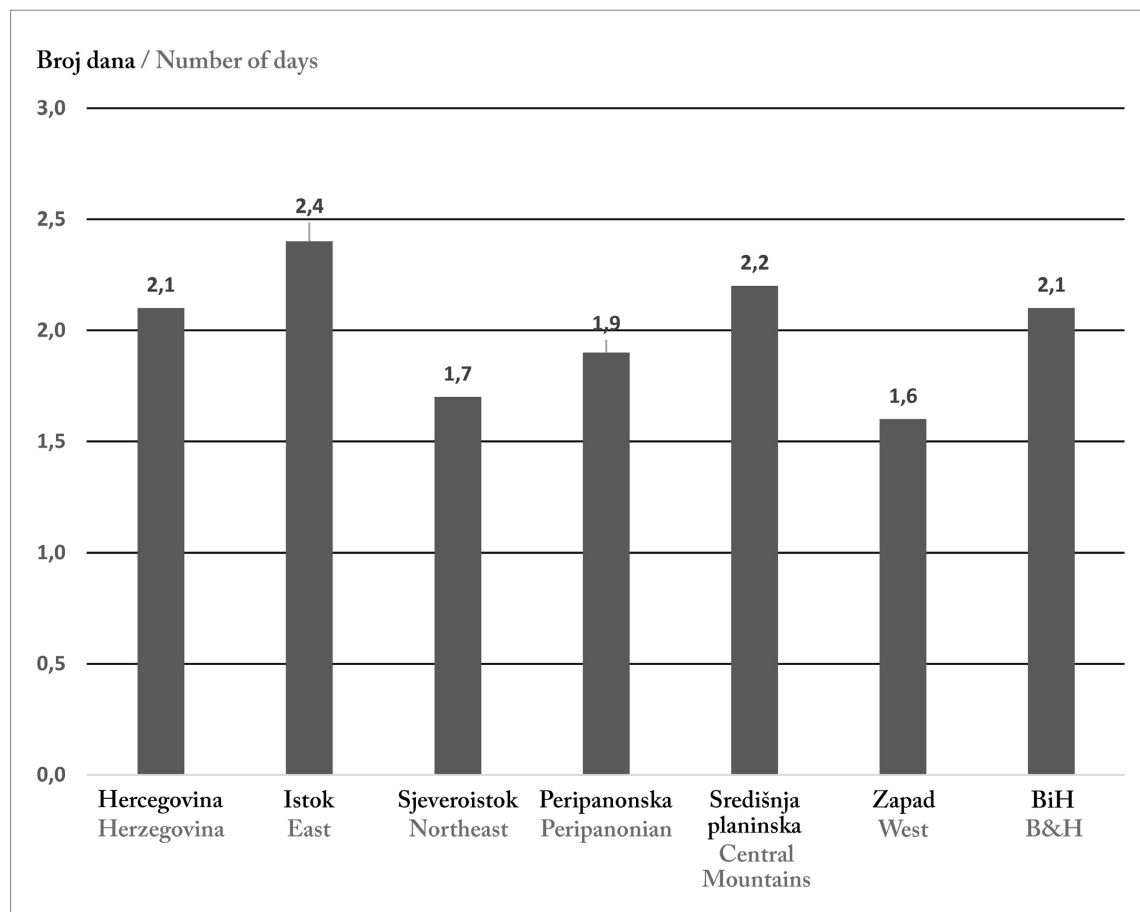
Tab. 2. Postotni udjeli pojedinih turističkih regija u ukupnom turističkom prometu 2014.
Tab. 2 Percentages of tourism regions in tourism of Bosnia and Herzegovina in 2014

Regija / Region	Domaći turistički dolasci / Domestic tourist arrivals	Međunarodni turistički dolasci / International tourist arrivals	Domaća turistička noćenja / Domestic tourist nights	Međunarodna turistička noćenja / International tourist nights	Turističke postelje / Tourist beds
Hercegovina / Herzegovina	38,76	69,52	38,75	70,30	51,12
Istok / The East	7,36	1,40	8,54	1,73	2,37
Sjeveroistok / The Northeast	11,35	2,95	9,64	2,32	7,35
Peripanonska / The Peri-Pannonian	4,42	1,29	4,01	1,28	3,83
Središnja Planinska / The Central Mountains	25,57	21,00	30,07	21,14	26,76
Zapad / The West	12,54	3,84	8,99	3,23	8,57
BiH Ukupno / B&H Total	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Izvor / Source: 1., 2.

dišnju planinsku regiju malo više od jedne četvrtine. Prema tome, tri četvrtine od ukupnoga broja turističkih postelja nalazi se u tim dvjema turistički najrazvijenijim regijama, dok su pojedinačni udjeli ostalih regija manji od 10 %. Dominaciju hercegovačke turističke regije pobježe oslikavaju i podatci o turističkoj opterećenosti prostora, prikazani izračunavanjem dvaju pokazatelja: broja turističkih dolazaka po stanovniku i broja turističkih dolazaka po jedinici površine općine (tj. po km²). Broj turističkih dolazaka po stanovniku u hercegovačkoj je regiji čak pet puta veći od državnoga prosjeka, sedam puta veći od vrijednosti registrirane u Središnjoj planinskoj regiji te gotovo 50 puta veći od vrijednosti u Peripanonskoj regiji, u kojoj se uočava najmanji broj turističkih dolazaka po stanovniku. Slična je situaciju i s brojem turističkih dolazaka po četvornom kilometru, gdje Hercegovina bilježi gotovo 2,5 puta veću vrijednost u odnosu na državni prosjek i 2,2 puta u odnosu na Središnju planinsku regiju te čak 11 puta veću od Peripanonske regije.

tains region was slightly higher than one quarter. Thus, three-fourths of the total number of tourist beds were located in the two most-developed tourism regions, while the individual shares of other regions were lower than 10%. The domination of the Herzegovina tourism region was more closely reflected by the data of tourism pressure, calculated by two indicators: the number of tourist arrivals per capita and the number of tourist arrivals per surface of community (km²). The number of tourist arrivals per capita in the Herzegovina tourism region was five times higher than the national average, seven times higher than the value registered in the central mountains region, and almost 50 times higher than the same value in the peri-Pannonian region – which registered the lowest number of tourist arrivals per capita. There was a similar situation in the case of the second indicator of tourism pressure, the number of tourist arrivals per square kilometre, where Herzegovina had an almost 2.5 times higher value compared to the national average, 2.2 times higher than the central mountains region, and even 11 times more than the peri-Pannonian region.

Sl. 3. Prosječni boravak turista po regijama
Fig. 3 Average tourist stay by region

Analiza prosječnoga boravka turista po regijama dodatno oslikava općenito slabu turističku razvijenost kako na regionalnoj tako i na državnoj razini. Naime, na državnoj je razini prosječni boravak turista svega 2,1 dana, što je iznimno nisko. Tri se regije ističu prosječnim boravkom turista koji je neznatno niži od državnoga prosjeka: Peripanonska (1,9 dana), Sjeveroistok (1,7) i Zapad (1,6). S druge strane, dvije regije imaju vrijednosti više od državnoga prosjeka, a prednjače Istok (2,4) i Središnja planinska regija (2,2), dok je Hercegovina na državnom prosjeku (2,1) (sl. 3).

Diskusija

Osnovna analiza geografskih značajka turističkoga razvoja Bosne i Hercegovine na razini turi-

The analysis of the average length of stay of tourists by region further illustrated the generally poor tourism development both on a regional and national level. In fact, at the national level, the average stay of tourists was only 2.1 days – this is extremely low. Three regions were below the national average: peri-Pannonian (1.9 days); northeast (1.7); and west (1.6). On the other hand, two regions had slightly higher values, with the east on top (2.4) followed by the central mountains region (2.2), while the Herzegovina tourism region is on the level of the national average (2.1) (Fig. 3).

Discussion

The basic analysis of geographic features of tourism development in Bosnia and Herzegovina, at the

stičkih regija pokazuje geografsku koncentraciju turizma u jednoj regiji. Prevlast hercegovačke regije očigledna je u svim promatranima pokazateljima turističkoga razvoja. Budući da po svakom od promatranih pet pokazatelja na Hercegovinu otpada natpolovičan udio, može se govoriti o centralizaciji turističkoga razvoja na državnoj razini. Kada se tomu pridoda prostorna dimenzija, može se reći kako je za suvremeni turistički razvoj Bosne i Hercegovine karakteristična koncentracija turizma na geografskoj periferiji unutar svega tri teritorijalne jedinice (općine Mostar, Čitluk i Neum), kojima se može pridodati i jedna općina niskoga stupnja turističkoga razvoja (Čapljina). Pritom se pod pojmom geografske periferije podrazumijeva zapadnohercegovačko primorje te područje u njegovu neposrednom zaleđu. Riječ je o geografski kontinuiranom i teritorijalno jedinstvenom turističkom pojasu istočnojadranskoga primorja i njegova neposrednoga zaleđa koji se nastavlja i naslanja na hrvatsko i crnogorsko primorje u području Dalmacije i Boke kotorske. Stoga sam smještaj toga dijela Hercegovine određuje kupališni turizam kao važan oblik turističke ponude (Neum), nadopunjen vjerskim (Međugorje) i urbanim kulturnim turizmom (Mostar). Na njih se nadovezuje zimski sportsko-rekreacijski turizam (Kupres) te pojedini selektivni oblici turizma kao što su ekoturizam (park prirode Hutovo blato u općini Čapljina), vinske ceste (Mostar, Čitluk, Čapljina) i gastronomski turizam (Mostar, Čapljina). Bez obzira na takvu raznolikost turističke ponude glavna je turističke djelatnosti vremenski koncentrirana u toplom dijelu godine, ponajprije u ljetnim mjesecima. Uzroke treba tražiti u prevlasti kupališnoga turizma te dolasku najvećega dijela hodočasnika u Međugorje u ljetnim mjesecima¹ (Madžar, 2010). Dominacija hercegovačke turističke regije u segmentu međunarodnoga turizma ima posebno značenje za gospodarski razvoj regije. Primjetno je da je prevaga međunarodnih turista u odnosu na domaće naglašena u Mostaru, Čapljini, Međugorju, Neumu i Kupresu. Međutim, s druge je strane prosječni boravak turista u Hercegovini (2,1 dana) na razini državnoga prosjeka. Uzroci ta-

level of the tourism regions, showed the geographic concentration of tourism in a single region. The domination of the Herzegovina tourism region was evident in all the observed indicators of tourism development. Since the shares of Herzegovina for each of the five indicators was more than half, we were able to address the centralisation of tourism development at the national level. In addition, when the spatial dimension was taken into consideration, it could be said that modern tourism development of Bosnia and Herzegovina is characterised by concentration of tourism on the geographic periphery, within only three territorial units (the communities of Mostar, Čitluk, and Neum), with one community with a very low level of tourism development (Čapljina) connecting them. The western Herzegovinian coast and its hinterland were considered to fall under the term of geographic periphery, in this case. It is a geographically continuous territorial area of the eastern Adriatic coast and its hinterland, adjacent to the Croatian and Montenegrin coasts in the region of Dalmatia and the Bay of Kotor, respectively. Therefore, the very location of that part of Herzegovina determined coastal tourism to be an important form of tourism (Neum), supplemented by religious (Međugorje), and urban cultural tourism (Mostar). In addition to these, there is also winter sports tourism (Kupres), and various selective forms of tourism such as eco-tourism (Nature Park Hutovo Blato in the Čapljina community), wine roads (Mostar, Čitluk, Čapljina), and gastronomic tourism (Mostar, Čapljina). Regardless of such a diverse tourist offering, the majority of the tourism flow was concentrated in the warm part of the year, especially in summer months. The reasons lie in the domination of coastal tourism, as well as in the arrival of most pilgrims to Međugorje during the summer months¹ (Madžar, 2010). The domination of Herzegovina in the share of international tourism has had special significance for the economic development of the region. The predominance of international tourists, when compared to domestic, was noticeably emphasised in Mostar, Čapljina, Međugorje, Neum, and Kupres. However, on the other hand, the average stay of tourists in Herzegovina (2.1 days) was at the level of the national average. The causes

¹ Tri glavne vjerske manifestacije u Međugorju također su u ljetnim mjesecima: obljetnica ukazanja (lipanj) te blagdan Velike Gospe i Festival mladih (kolovoz).

¹ The three main religious events in Međugorje are also in the summer months: the anniversary of the apparition (June); the Feast of the Assumption (June); and the Youth Festival (August).

kvoj situaciji mogu se tražiti u prejakom oslanjanja na susjednu Dalmaciju iz koje dolazi znatan dio međunarodnih turista stacioniranih upravo u tom dijelu hrvatskoga primorja. Ne treba zanemariti ni tranzitnu ulogu hercegovačke regije za međunarodne turiste koji se iz Panonskoga bazena i drugih dijelova srednje Europe kreću prema srednjoj i južnoj Dalmaciji. Osim toga, vjerski turizam, koji je jedan od glavnih oblika turističke ponude u regiji, također se temelji na kratkom prosječnom boravku turista.

Sekundarno područje turističke koncentracije smješteno je u središnjoj Bosni. Riječ je o općinama koje tvore administrativno područje Grada Sarajeva te o susjednim općinama koje su dio sarajevske aglomeracije: Ilidža (s najvišim stupnjem razvoja) i Vogošća. Sarajevo se oslanja na drugi tip turističke ponude jer kombinira urbani kulturni turizam sa zimskim sportsko-rekreacijskim. U pogledu sezonalnosti taj se dio Bosne i Hercegovine odlikuje ravnomjernijom sezonskom raspodjelom jer su turistički dolasci i noćenja ujednačenije raspoređeni tijekom godine iako se i u tom području glavnina turističkih dolazaka ostvaruje u toplom dijelu godine.

Specifičnosti i problemi turističkoga razvoja Bosne i Hercegovine

Iako Bosnu i Hercegovinu obilježava još uvijek niži stupanj turističke razvijenosti u odnosu na susjedne zemlje, primjetno je kako već postoje problemi prostorne i vremenske koncentracije i centralizacije turističke djelatnosti. Ti su procesi posebno naglašeni kod međunarodnoga turizma, koji ima naglašenu važnost kao izvor prihoda, kako na lokalnoj i regionalnoj tako i na državnoj razini. Prema tome, o polariziranom se turističkom razvoju na državnoj razini može govoriti i kod zemalja na nižem stupnju turističkoga razvoja. Usporedba sa susjednom Hrvatskom (Curić i dr., 2013) pokazuje kako su razlike između turističke razvijenosti pojedinih regija gotovo identične, a u slučaju pojedinih pokazatelja čak i naglašenije.

of this situation might be found in a too-strong reliance on neighbouring Dalmatia, from where a significant portion of international tourists (originating from that part of the Croatian coast) come to visit Herzegovina. We should not neglect the transit role of Herzegovina for international tourists who come from the Pannonian Basin and other parts of Central Europe to central and southern Dalmatia. In addition, religious tourism, which is one of the main forms of tourism in Herzegovina, is also based on the short average stay of tourists.

The secondary area of tourism concentration was located in central Bosnia. These are communities that form the administrative area of the City of Sarajevo and the neighbouring communities that are part of the Sarajevo agglomeration: Ilidža (with the highest degree of development) and Vogošća. Sarajevo relies on another type of tourism, combining urban cultural tourism with winter sports. In terms of seasonality, that part of Bosnia and Herzegovina was characterised by more equal seasonal distribution, because tourist arrivals and overnight stays were evenly distributed throughout the year – though the majority of tourist arrivals were registered during the warm part of the year.

Specifics of the problems of tourism development of Bosnia and Herzegovina

Although Bosnia and Herzegovina is still characterised by a lower level of tourism development in relation to neighbouring countries, it is evident that there are already problems of spatial and temporal concentration and centralisation of tourism. These processes were particularly emphasised from the point of view of international tourism, which was shown to have special importance as a source of income on the local, regional, and state levels. Therefore, polarised tourism development is also an occurrence in countries with a lower level of tourism development. The comparison with neighbouring Croatia (Curić et al., 2013) showed that the differences between tourism developments of certain regions were almost identical, and even greater in the case of certain indicators.

Primjetno je da su u Bosni i Hercegovini jače naglašeni problemi monocentričnoga turističkoga razvoja na regionalnoj razini. Takva je situacija posljedica koncentracije turističkoga razvoja unutar vrlo maloga broja susjednih općina, što se vidi u slučaju dviju najrazvijenijih turističkih regija (Hercegovina, Središnja planinska regija). S druge strane, kod ostalih četiriju turističkih regija može se također govoriti o procesu centralizacije turizma i monocentričnom turističkom razvoju. U tom se smislu postavlja pitanje usmjeravanja budućega turističkoga razvoja. Treba li dopustiti daljnju centralizaciju i koncentraciju na regionalnoj razini ili odmah krenuti s policentričnim razvojem? Nastavak procesa centralizacije, iako se u pravilu može smatrati nepoželjnim, ima i pozitivne učinke: u konačnici vodi prema oblikovanju jakih turističkih središta koja mogu pozitivno djelovati na turistički razvoj okolnih naselja i njihovu transformaciju u turistička odredišta. Ipak, centralizacija uzrokuje brojne probleme u primarnim, pa čak i u sekundarnim turističkim odredištima, a upravo ti problemi mogu voditi prema destrukciji prostora kao ključnoga resursa turističke ponude. Kada se uzmu u obzir postojeći prostorni resursi, može se reći kako Bosna i Hercegovina ima dobru razvojnu osnovu za policentrični turistički razvoj. Tomu u prilog ide i činjenica da ona nije naglašeno ovisna o kupališnom turizmu kao što je to slučaj sa susjednim zemljama (Hrvatska, Crna Gora). Tomu treba dodati i potencijalne turističke faktore koji se razlikuju od onih u susjednim turistički razvijenim zemljama (to se ponajprije odnosi na razvojne mogućnosti zimskoga sportsko-rekreacijskoga turizma te specifične kulturno-povijesne spomenike). Međutim, pred konceptom policentričnoga turističkoga razvoja nalazi se problem slaba razvoja domaćega turizma i upitne mogućnosti značajnijega rasta međunarodnoga turizma. Jačanje domaćega turizma povezano je s kompleksnim pitanjem cjelokupnoga gospodarskoga razvoja na državnoj razini. Međutim, glede međunarodnoga turizma već jer moguće poduzeti određene korake jačim razvojem tranzitnoga turizma (valorizacijom važnoga prometnoga koridora koji povezuje srednju Europu sa Sredozemljem), jačanjem suradnje u sektoru turizma s turistički razvijenijim susjedi-

It is obvious that problem of monocentric tourism development at the regional level is even more pronounced in Bosnia and Herzegovina. This situation is a consequence of the concentration of tourism development within an extremely small number of neighbouring communities, which is noticeable in the case of the two most-developed tourism regions (Herzegovina and the central mountains region). On the other hand, the process of centralisation of tourism and monocentric tourism development is also very relevant in the case of the other four regions. In this sense, there is a question of directing future tourism development. Whether further centralisation and concentration on the regional level should be allowed, or should work on polycentric development be started immediately? Continuation of the process of centralisation, although it may be regarded as undesirable, has certain positive effects: in the end it leads to the formation of strong tourism centres that could have positive effects on the tourism development of the surrounding settlements and their transformation into tourist destinations. However, centralisation causes numerous problems in the primary, and even in the secondary tourist destinations, and such problems can lead to the degradation of the space, which is a key resource of tourism. When taking into account the existing physical resources, it can be said that Bosnia and Herzegovina has a good basis for polycentric tourism development. This is backed by the fact that it is not too dependent on coastal tourism, as is the case with some neighbouring countries (Croatia and Montenegro). In addition, there are potential tourism factors which differ from those in neighbouring, developed tourism countries – primarily concerned with the development possibilities of winter sports and specific cultural and historical monuments. However, the concept of polycentric tourism development has been confronted with the problem of poor development of domestic tourism and questionable potential for significant growth of international tourism. Strengthening domestic tourism is linked to the complex issue of overall economic development at the national level. However, in terms of international tourism, it is already possible to make certain steps through stronger development of transit tourism (valorisation of the important transport corridor that connects Central Europe with the Mediterranean), the strengthening of cooperation in the tourism sector with neighbours

ma (Hrvatska, Crna Gora) i postupnim pretvaranjem u značajnu regionalnu destinaciju zimskoga sportsko-rekreacijskoga turizma.

Osim prostorne koncentracije turističkoga prometa opaža se i vremenska koncentracija u obliku sezonalnosti. Trenutno stanje pokazuje prevagu toploga dijela godine u kojem se ostvaruje glavnina turističkoga prometa. Za razliku od susjednih zemalja Bosna i Hercegovina raspolaže većim mogućnostima komplementarnoga razvoja turizma tijekom najvećega dijela godine i to zahvaljujući kombiniranju zimske i ljetne sezone. Iako su planinski prostori turistički dobro posjećeni i tijekom ljetnih mjeseci, o čemu svjedoči primjer obližnjih alpskih zemalja, veliki potencijali turističkoga razvoja leže u jačanju zimskoga sportsko-rekreacijskoga turizma. U njegovu se daljnjem razvoju Bosna i Hercegovina može osloniti na potražnju za zimskim sportsko-rekreacijskim turizmom u susjednim zemljama.

Prostorna disperzija turizma: policentrični razvoj ili daljnja centralizacija?

Jači bi turistički razvoj bosanskohercegovačkih regija podrazumijevao policentrični razvoj kao jednu od najracionalnijih opcija turističkoga razvoja. Međutim, pritom se otvara pitanje u kolikoj je mjeri policentrični razvoj na državnoj razini i na razini turističkih regija realna opcija u uvjetima izrazito niske turističke razvijenosti? Policentrični bi turistički razvoj podrazumijevao razvoj više destinacija unutar pojedinih regija koje bi pritom bile razmjerno ujednačeno razmještene u prostoru. Tako bi definirani policentrični razvoj bio poželjan za sve regije, međutim, taj bi koncept trebalo suočiti sa stvarnim stanjem.

Naime, po trenutnom se stupnju turističke razvijenosti bosanskohercegovačke turističke regije mogu podijeliti u tri skupine. Prvu skupinu tvore dvije najrazvijenije turističke regije: (Hercegovina i Središnja planinska), u drugoj su skupini regije Zapad i Sjeveroistok, dok su u trećoj dvije regije koje znatno zaostaju u turističkom razvoju (Istok i Peripanonska regija).

who have more-developed tourism (Croatia and Montenegro), and the gradual transformation into a significant regional destination for winter sports.

In addition to the spatial concentration of tourism flow, there is a temporal concentration in the form of seasonality. The current situation shows the predominance of the warm part of the year, in which the bulk of tourism flow is registered. Unlike neighbouring countries, Bosnia and Herzegovina has greater opportunities for complementary tourism development during most of the year thanks to the combination of winter and summer seasons. Although mountain tourism areas are generally well visited during the summer months (as evidenced by the example of neighbouring Alpine countries) great potential for tourism development lies in the strengthening of winter tourism. Its further development might be based on the growing demand for winter sports activities and winter recreation in neighbouring countries.

Spatial dispersion of tourism: polycentric development or further centralisation?

Stronger development of tourism regions of Bosnia and Herzegovina would involve polycentric development as one of the most rational options. However, there is a specific question: to what extent is polycentric development, at the national level and at the level of tourism regions, a realistic option given the circumstances (of low tourism development)? Polycentric tourism development would imply the development of several destinations within individual regions, which would thereby be relatively evenly distributed. Thus defined, polycentric development would be desirable for all regions; however, the reality of the situation should be taken into account.

Regarding the current level of tourism development, the tourism regions of Bosnia and Herzegovina were able to be divided into three groups. The first group consisted of the two most-developed tourism regions (Hercegovina and the central mountains), in the second group were the west and northeast, while the third consisted of two regions which are lagging far behind in tourism development (the east and peri-Pannonian).

Prvu skupinu obilježavaju tendencije koncentracije i centralizacije turističke djelatnosti, kako u prostornom tako i u vremenskom pogledu. Iako u svakoj od dviju najrazvijenijih regija postoji više od jednoga odredišta, ne može se govoriti o policentričnom razvoju u pravom smislu riječi. Naime, sva su odredišta geografski koncentrirana unutar jedne prostorno skućene kontinuirane zone, dok najveći dio regije obilježava izrazito nizak stupanj turističke razvijenosti. Takva je situacija posebno naglašena u slučaju Središnje planinske regije gdje su sva značajnija odredišta u stvarnosti dio sarajevske urbane regije. Ipak, u Središnjoj planinskoj regiji može se govoriti i o prvim skromnim naznakama pojave druge turističke zone u području Zenice i Teslića. Premda su te dvije općine na niskom stupnju turističkoga razvoja, ipak se ističu u odnosu na okolni prostor.

Unutar dviju regija prve skupine došlo je do oblikovanja jakih turističkih odredišta koja istovremeno imaju negativnu i pozitivnu ulogu u prostoru. Negativna je uloga posljedica sve jačega procesa centralizacije, zbog čega već razvijena odredišta privlače glavninu turista koji posjećuju pojedinu regiju. Na taj način razvijena odredišta bilježe trendove prekomjernoga turističkoga razvoja, što rezultira i različitim problemima (prometna zakrčenost, prekomjerna i neadekvatna izgradnja smještajnih objekata, nedovoljno razvijena komunalna infrastruktura). S druge se strane pozitivna uloga razvijenih odredišta ogleda u obliku postupna širenja turizma u bližu okolicu. Činjenica je da potreba za prostornom disperzijom postoji na trenutnom stupnju turističkoga razvoja regija prve skupine. Isto se može reći i za vremensku disperziju, koju je moguće ostvariti jačom valorizacijom potencijalnih atraktivnih faktora iz segmenta zimskoga sportsko-rekreatijskoga turizma i pojedinih selektivnih oblika turizma.

Drugu skupinu čine dvije turističke regije u kojima se prostori s općinama na izrazito niskom stupnju turističkoga razvoja izmjenjuju s onima u kojima se turistički promet statistički uopće ne registrira. U takvim se uvjetima čak i općine na niskom stupnju turističkoga razvoja ističu kao svojevrsni otoci: na takve se skromne rezultate

The first group was characterised by tendencies of concentration and centralisation of tourism, in both spatial and temporal terms. Although there was more than one destination in each of the two most-developed regions, we still were not able to discuss polycentric development in the true sense of the word. In fact, all destinations were geographically concentrated within spatially confined continuous zones, while most of the regions were characterised by extremely low levels of tourism development. This situation was particularly pronounced in the case of the central mountains region, where all major destinations were part of Sarajevo's urban region. However, in the case of the central mountains region, there were modest signs of the formation of secondary tourism zones in the area of Zenica and Teslić. Despite the fact that these two communities are at a relatively low level of tourism development, they stand out from the surrounding area.

Within the two regions of the first group, there were strong destinations that had both a negative and a positive role inside the regions. The negative role was a consequence of a stronger centralisation process, where more-developed destinations attracted the bulk of the tourists who visited each region. Because of this, the developed destinations registered a trend of excessive tourism development, which resulted in various problems (e.g. traffic congestion, excessive and/or inadequate construction of accommodation facilities, insufficient municipal infrastructure). On the other hand, the positive role of the developed destinations was reflected in the form of a gradual expansion of tourism towards the surrounding areas. It is clear that a need for spatial dispersion exists at the current stage of development of the regions of the first group. The same could be said for temporal dispersion, which could be achieved through better valorisation of attractive factors of winter sports and certain selective forms of tourism.

The second group consisted of two tourism regions where communities with very low levels of tourism development were interlaced with those in which tourism flow was not recorded by their statistics. In these circumstances, even the communities at a low level of tourism development stood out as islands of a sort: modest results of tourism valorisation were found in the northeast (the communities of Bijelji-

turističke valorizacije nailazi u regijama Sjeveroistok (općine Bijeljina, Tuzla i Brčko) i Zapad (Banja Luka, Bihać). Zajedničko je svim regijama unutar druge skupine nepostojanje jakih odredišta koja bi pozitivno djelovala na razvoj turizma u prostoru, tj. na prostornu disperziju turizma. U takvim je uvjetima teško govoriti o procesu centralizacije ili o policentričnom razvoju u pravom smislu riječi. Sam je koncept policentričnoga razvoja moguće primijeniti iako je upitan sa stajališta međunarodnoga turizma. Naime, u uvjetima slabe turističke razvijenosti istovremeno i ujednačeno poticanje razvoja većega broja odredišta unutar regije moglo bi imati negativan učinak.

U trećoj su skupini Istok i Peripanonska regija, trenutno na najnižem stupnju kada se promatraju pokazatelji turističkoga razvoja (regija Istok po pokazatelju domaćih turističkih noćenja ne zaostaje znatnije za regijom Zapad). U tim se dvjema regijama zamjećuju ista obilježja turističkoga razvoja kao i u regijama druge skupine, s tim što su spomenuti procesi još intenzivniji. Specifičnost je regija treće skupine naglašena perifernost turističkog razvoja. Naime, u objema su regijama nositelji turističkoga razvoja periferno smještene općine, u neposrednom susjedstvu važnih turističkih odredišta susjednih regija. Radi se o Laktašima u Peripanonskoj regiji, smještenoj u susjedstvu Banje Luke te o Palama u regiji Istok, u neposrednoj blizini Sarajeva.

Geografska dimenzija budućega turističkoga razvoja

Iz svega spomenutoga proizlazi pitanje: u kojoj je mjeri sadašnje stanje turističkoga razvoja moguće znatnije izmijeniti u dovednoj budućnosti? Naime, činjenica je da potencijalni turistički faktori postoje u svim turističkim regijama, o čemu svjedoče i brojni znanstveni radovi u kojima su obrađeni. Međutim, njihova je jača valorizacija upitna u uvjetima postojanja turistički razvijених odredišta koja već imaju značajnu turističku tradiciju.

Sama se valorizacija potencijalnih turističkih faktora bosanskohercegovačkih turističkih regija

na, Tuzla, and Brčko) and west (Banja Luka, Bihać). What was common to both regions within the second group was the absence of strong destinations that would have a positive effect on tourism development, in the form of geographic dispersion of tourism. In such conditions, it was difficult to address the process of centralisation or polycentric development in the true sense of the word. The concept of polycentric development could be applied, although it would be questionable from the point of view of international tourism. In such conditions of poor tourism development, the simultaneous and even development of a large number of destinations within the region could have a negative effect.

The third group consisted of the east and peri-Pannonian regions, which showed the lowest level of tourism development, according to the indicators – the exception to was the eastern part of the region, where the indicator of domestic tourist overnight stays was not significantly lagging behind. These two regions were characterised by the same features of tourism development as the second group, except that the aforementioned processes were even more intense. The specificity of the regions of the third group is emphasised in the peripherality of tourism development. The principal destinations in both regions were peripherally-located communities, i.e. those in the immediate vicinity of important destinations in the neighbouring regions. These destinations were Laktaši in the peri-Pannonian region, located in the neighbourhood of Banja Luka, and Pale in the east region, near Sarajevo.

The geographic dimension of future tourism development

Based on all that has been discussed, one question arises: to what extent is it possible to significantly change the current state of tourism development for the foreseeable future? It is clear that potential tourism factors exist in all tourism regions, as evidenced by the numerous scientific articles in which they have been researched. However, their valorisation has been questionable in situations where tourism was based on developed destinations that already had an important tourism tradition.

The very evaluation of potential tourism factors of tourism regions in Bosnia and Herzegovina in

u budućnosti može odvijati u više razvojnih modela. Svi se oni mogu svesti u dva osnovna: plan-ski usmjeren i spontani razvoj. Iskustva iz raznih dijelova svijeta pokazuju kako je upravo spontani razvoj turizma, zasnovan na lokalnoj inicijativi privatnih poduzetnika, najčešći model razvoja. Međutim, spontani razvoj, koji često prerasta u nekontrolirani, pa čak i stihijski, ne uzima u obzir širu sliku na regionalnoj ili državnoj razini. Model policentričnoga razvoja omogućio bi geografski ravnomjerniji i ujednačeniji turistički promet unutar turističkih regija te prostornu disperziju turizma. Prije same njegove implementacije trebalo bi definirati turističke potencijalne faktore pojedinih regija kao i sama odredišta. Pritom bi valjalo razlučiti potencijale međunarodnoga od onih državnoga značaja (potencijale državnoga značaja moguće je dalje razlučiti na nacionalnu, regionalnu i lokalnu razinu).² Time bi bio omogućen racionalan i plan-ski usmjeravan pristup koji bi trebao biti potican i usmjeravan podizanjem kapaciteta neophodnih za turistički razvoj, u čemu bi glavnu riječ imala lokalna inicijativa. S druge bi strane sudjelovanje lokalnih, regionalnih i državnih vlasti bilo potrebno u gradnji ili obnovi neophodne prometne i komunalne infrastrukture. Naravno, bitno je naglasiti kako sami turistički potencijali nisu statična kategorija jer se njihovo značenje u suvremenom turizmu mijenja s vremenom.

Zaključak

Suvremeni turistički razvoj Bosne i Hercegovine obilježava naglašena koncentracija i centralizacija na državnoj i regionalnoj razini. Zbog toga je turizam izrazito neujednačeno distribuiran u prostoru, pa najveći dio bosanskohercegovačkih općina obilježava vrlo nizak stupanj turističke razvijenosti, dok jedan dio općina statistički uopće ne registrira turistički promet. Proces koncentracije i centralizacije najintenzivniji su u turistički najrazvijenijim regijama: Hercegovini i Središnjoj planinskoj. S druge se strane još uvijek ne može decidirano govoriti o sličnim procesima u ostalim

² Kao primjer se može napraviti usporedba između Bihaća, koji zahvaljujući obližnjem Nacionalnom parku Una ima međunarodni potencijal, dok područje Tuzle i Lukavca (jezerski turizam, planinarenje) ima ponajprije lokalni i regionalni potencijal.

the future could be done by applying several development models. They can all be summed up in two basic types: planned development and spontaneous development. Experiences from around the world have shown that spontaneous development of tourism, based on local initiative from private entrepreneurs, is the most common model of development. However, spontaneous development, which often becomes uncontrollable, does not take into account the broader picture at the regional or national levels. The polycentric development model would enable geographically-balanced tourism flow within tourism regions and the geographical dispersion of tourism. Prior to its implementation it would be necessary to define the potential tourism factors of each region, as well as the destinations. Such an approach should help in distinguishing potentials of international importance from those of national importance (national potentials can be further divided into those of state, regional, and local concern)². This would enable a rational, planned, and directed approach that should be encouraged and guided by developing the capacity necessary for tourism development through local initiative. On the other hand, the participation of local, regional, and national authorities would be necessary in the construction or reconstruction of transport and utility infrastructure. Of course, it is important to point out that these very tourism potentials are not static categories, because their role in modern tourism changes over time.

Conclusion

Modern tourism development of Bosnia and Herzegovina has been characterised by emphasised concentration and centralisation at the national and regional levels. Therefore, tourism has been extremely unevenly distributed throughout the area and most of the communities of Bosnia and Herzegovina are characterised by a very low level of tourism development, while some communities do not even record their tourism flow. The processes of concentration and centralisation are the most intense in the most-developed tourism regions: Herzegovina and the central mountains region. On the other hand, it is difficult to state anything with

² As an example, one can make a comparison between Bihać, which has international potential because of the nearby Una National Park, with the area of Tuzla and Lukavac (lake tourism, hiking), which has primarily local and regional potential.

četirima regijama (Istok, Sjeveroistok, Peripannon-ska, Zapad). Zbog različitih je razvojnih tendencija turizma upitna primjena jedinstvenoga koncepta turističkoga razvoja za svaku od šest turističkih regija (npr. u Hercegovini i Središnjoj planinskoj regiji već se primjećuje potreba za primjenom koncepta policentričnoga razvoja turizma). Usmjerenjem turističkoga razvoja moguće je poticati prostornu disperziju turizma iz glavnih turističkih središta u druga odredišta. Na taj bi se način otvorila mogućnost da najvažnija turistička odredišta pozitivno djeluju u prostoru, što bi omogućilo i njihovo rasterećenje te rješavanje problema koji proizlaze iz prekomjerne koncentracije turista. S druge strane, u slučaju ostalih četiriju regija ostaje upitno u kolikoj je mjeri prostorna disperzija turizma moguća i realna u uvjetima nepostojanja jakih turističkih središta.

Upravo se na primjeru bosanskohercegovačkih turističkih regija može uočiti koliko problemi koncentracije, centralizacije i policentričnoga turističkoga razvoja otvaraju cijeli niz pitanja i dvojbi, pa čak i međusobno kontradiktornih rješenja. Definiranje potencijalnih turističkih faktora, načina njihove valorizacije kao i samih potencijala pojedinih odredišta samo su neka otvorena pitanja koja imaju naglašenu geografsku dimenziju. Njihovim rješavanjem, kao i iznalaženjem odgovora na ostala otvorena pitanja, mogu se izbjeći problemi koje može prouzročiti ubrzani, prekomjerni i prostorno neravnomjeran razvoj turizma.

confidence about similar processes in the other four regions (north, northeast, peri-Pannonian, and west). Due to the different development trends of tourism, the application of a uniform development concept for each of the six tourism regions is a questionable idea. In Herzegovina and the central mountains region there is already a need to apply the concept of polycentric development. Directing tourism development can encourage spatial dispersion from the main tourist resorts towards other destinations. Such an approach would open the possibility for the most important destinations to have a positive effect on the area as a whole, which would give relief and help solve the problem of tourism overdevelopment. On the other hand, in the case of the other four regions, it remains questionable to what extent the spatial dispersion of tourism is possible and realistic under the current conditions (lack of strong tourism centres).

The state of tourism regions of Bosnia and Herzegovina displays the problems of concentration, centralisation, and polycentric tourism development, and opens up a whole range of questions and doubts, and even mutually contradictory solutions. Defining potential tourism factors, ways to measure their value, as well as the potential of each destination, are some outstanding issues that have a distinct geographical dimension. Addressing them, and finding answers to these questions, could help to avoid problems that are the result of rapid, excessive, and spatially-uneven tourism development.

Literatura Literature

- Barišić, D., 2009: Perspektive i razvoj ruralnog turizma u Tuzlanskoj županiji, u: *Zbornik radova Drugoga kongresa geografa Bosne i Hercegovine* (ur. Spahić, M.), Geografsko društvo Federacije Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 302–316.
- Bidžan, A., 2014, Turističko-geografski rejoni Bosne i Hercegovine, u: *Zbornik radova Trećeg kongresa geografa Bosne i Hercegovine* (ur. Drešković, N.), Geografsko društvo u Federaciji Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 496–511.
- Bidžan, A., Gekić, H., 2015, Regional aspect of tourism development in Bosnia and Hercegovina, *International Journal of Innovation and Applied Studies* 11 (4), 886–893.
- Bjeljac, Ž., Štrbac, D., 2009: Koridor pet kao turistička destinacija, u: *Zbornik radova Drugoga kongresa geografa Bosne i Hercegovine* (ur. Spahić, M.), Geografsko društvo Federacije Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 249–256.
- Curić, Z., Glamuzina, N., Opačić, V. T., 2012: Contemporary issues in the regional development of tourism in Croatia, *Hrvatski geografski glasnik* 74 (1), 19–40.
- Curić, Z., Glamuzina, N., Opačić, V. T., 2013: *Geografija turizma – regionalni pregled*, Naklada Ljevak, Zagreb.
- Džeko, Š., 2014: Utjecaj agroturizma na razvoj Bosne i Hercegovine, u: *Zbornik radova Trećeg kongresa geografa Bosne i Hercegovine* (ur. Drešković, N.), Geografsko društvo u Federaciji Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 408–420.
- Glamuzina, N., 2009: Uloga Hrvatske u valorizaciji turističkih potencijala Bosne i Hercegovine, u: *Zbornik radova Drugoga kongresa geografa Bosne i Hercegovine* (ur. Spahić, M.), Geografsko društvo Federacije Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 257–267.
- Hrelja, E., 2014: Identifikacija, valorizacija i rangiranje fizičkogeografskih turističkih motiva u destinaciji Gornjeg Podrinja, u: *Zbornik radova Trećeg kongresa geografa Bosne i Hercegovine* (ur. Drešković, N.), Geografsko društvo u Federaciji Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 512–526.
- Kerma, S., Koderman, M., 2009: Bosna i

- Hercegovina – značajna destinacija slovenskih turista, u: *Zbornik radova Drugoga kongresa geografa Bosne i Hercegovine* (ur. Spahić, M.), Geografsko društvo Federacije Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 268–285.
- Koderman, M., Kerma, S., 2010: Značajnosti organiziranih potovanja turistov iz Slovenije v Bosno in Hercegovino, *Annales* 20 (1), 201–216.
- Kulašin, E., 2009: Perspektive razvoja banjskog turizma u Bosni i Hercegovini, u: *Zbornik radova Drugoga kongresa geografa Bosne i Hercegovine* (ur. Spahić, M.), Geografsko društvo Federacije Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 412–426.
- Madžar, I., 2010: Osnovne značajke vjerskog turizma u Međugorju, *Acta Geographica Croatica* 36, 99–117.
- Milićević, M., 2009: Komparativne prednosti za razvoj turizma u Hercegovini, u: *Zbornik radova Drugoga kongresa geografa Bosne i Hercegovine* (ur. Spahić, M.), Geografsko društvo Federacije Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 239–248.
- Musa, S., 2006: Turizam kao faktor regionalnog razvoja, zbornik radova, u: *Međunarodni naučni seminar Turizam kao faktor regionalnog razvoja* (ur. Nurković, R.) Prirodoslovno–matematički fakultet, Odsjek za geografiju, Tuzla, 145–156.
- Nezirović, S., 2014: Mogućnosti za razvoj rekreativnog turizma u Tuzlanskom kantonu, u: *Zbornik radova Trećeg kongresa geografa Bosne i Hercegovine* (ur. Drešković, N.), Geografsko društvo u Federaciji Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 481–495.
- Nurković, S., Mirić, R., Drešković, N., Jahić, H., 2006: Regionalni aspekti turističkih potencijala Kantona Sarajevo – klasifikacija i valorizacija, u: *Međunarodni naučni simpozij Turizam kao faktor regionalnog razvoja: zbornik radova* (ur. Nurković, R.), Univerzitet u Tuzli, Tuzla, 31–43.
- Nurković, R., 2006: Turizam kao faktor razvoja Bosne i Hercegovine, *Turizam* 10, 105–108.
- Šećibović, R., Bidžan, A., 2010: Utjecaj turizma na transformaciju ruralnog prostora, u: *Transformacija ruralnog područja JI Europe u uvjetima tranzicije i integriranja u Europsku Uniju: zbornik radova* (ur. Musa, S.), Geografsko društvo Hercegovine, Mostar, 62–70.
- Temimović, E., 2009: Turistička destinacija Sanica – prilog turističkogeografskoj valorizaciji, u: *Zbornik radova Drugoga kongresa geografa Bosne i Hercegovine* (ur. Spahić, M.), Geografsko društvo Federacije Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 286–301.
- Temimović, E., Jahić, H., 2010: Potencijali razvoj ruralnog turizma na bosanskohercegovačkim planinama sa posebnim osvrtom na selo Lukomir, u: *Transformacija ruralnog područja JI Europe u uvjetima tranzicije i integriranja u Europsku Uniju: zbornik radova* (ur. Musa, S.), Geografsko društvo Hercegovine, Mostar, 217–225.
- Žunić, L., 2014: Turistički resursi i potencijali urbane jezgre Sarajeva, u: *Zbornik radova Trećeg kongresa geografa Bosne i Hercegovine* (ur. Drešković, N.), Geografsko društvo u Federaciji Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 464–480.

Turistički godišnjak/ljetopis 2015.: mjesečni indikatori razvoja turizma po općinama i gradovima, obrazac (TU-11) / Tourism Yearbook 2015: monthly indicators of tourism development of communities and cities, form (TU-11), Federalni zavod za statistiku / Federal statistical bureau, Sarajevo, 2015.

Bilten turizma 11 / Bulletin of tourism 11, Republički zavod za statistiku, Banja Luka, 2015.

Nikola Glamuzina
izv. prof. dr. sc., Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, Teslina 12,
21 000 Split, Hrvatska

Nikola.Glamuzina@ffst.hr

Ivan Madžar
izv. dr. sc., Sveučilište u Mostaru, Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti, Matice hrvatske b.b.,
88 000 Mostar, Bosna i Hercegovina

madzar.ivan@gmail.com

Jelena Putica
viši asistent, Sveučilište u Mostaru, Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti, Matice hrvatske b.b.,
88 000 Mostar, Bosna i Hercegovina

jputica@pmoz@gmail.com